

**Masarykova univerzita
Filozofická fakulta**

Ústav jazykovědy a baltistiky

Bc. Lucie Hradecká

Jälkitavujen vokaalien välinen *h*

Seminární práce k předmětu BA401F Finština v systémových souvislostech I

podzim 2012

Tässä esseessä tarkastelen jälkitavujen vokaalien välisessä asemassa säilynyttä *h*:ta, sen esiintymistä murrepiirteinä nykykielessä sekä sen historiallista taustaa. Olen käyttänyt lähteinäni Lauri Hakulisen kirjaa *Suomen kielen rakenne ja kehitys*, Kaisa Häkkisen kirjaa *Suomen kielen historia 1*, Johanna Vaattovaaran pro gradu-tutkielmaa sekä hänen artikkelia, jossa hän käsittelee *h*:n variaatiota Tornion murteessa. Aineistooni kuuluu myös Harri Mantilan kirjoittama Oulun yliopiston *Murteet*-kurssin luentomateriaali. Olen myös kerännyt muutaman jälkitavussa säilyneen *h*:n esimerkin Suomen kielen nauhoitearkiston litteroinneista, jotka ovat saattavilla Kotimaisten kielten keskuksen kotisivuilla. Keräämäni esimerkit ovat liitteessä.

Jälkitavujen vokaalien välinen *h* on murrepiirre, jonka edustus nykykielessä liittyy *h*:n historiaan. Tietyissä muodoissa painottomissa tavuissa vokaalien välisessä asemassa aiemmin todennäköisesti esiintyi nykykirjakiielestä jo kadonnut *h*. Joissakin tapauksissa se kuitenkin näkyy edelleen kirjakiielestäkin (esim. illatiivin päätte *-hVn* tai sanat kuin *perhe* < **pereh*). Murrepiirteinä alkuperäinen *h* on säilynyt seuraavissa muotoryhmissä:

- illatiivi: niissä tapauksissa, joissa kirjakiielessä olisi *-Vn*-päätte (*kirkkohon*);
- *e*-loppuiset nominit, eli alkuperäiset **ek*, **eh* nominit (vokaalivartaloissa, esim. gen. *satehen*);
- *s*-loppuiset nominit (*varvas* : *varpahat*);
- kolmannen persoonan posessiivisuffiksi (*kalastahan*);
- passiivin imperfektimuodot (*ajettihin*) ja preesensmuodot (*mennähän*);
- III infiniviitin illatiivi (*näkymähän*);
- aktiivin II partisiipin monikon muodot (*kuollehet*);
- kolmannen persoonan imperatiivi (*menköhön*);
- hinen- ja hAinen-johdokset (*jokahinen*);
- Us- ja Utta-johdokset (*rakkahus*);
- kAAAn-liitepartikkeli (*tietenkähän*);
- jotkut adverbit (*alahalla*).

Sitä paitsi *h* voi esiintyä joissakin murteissa palataalispirantin tai soinnillisen dentaalispirantin vastineena (**oikedin* > *oikheen*; **enäyän* > *enhään*). (Mantila 2010; Vaattovaara 1999; Vaattovaara 2002.)

Seuraavaksi haluaisin tarkastella sanansisäisen *h*:n alkuperää ja kehitystä suomen kielessä. Hakulisen mukaan sanansisäinen *h* ei ole kovin varhaista, ja sille voi tavallisesti löytää varhaisempi vastine. Monessa tapauksessa voi olettaa, että *h* on kehittynyt ***z:sta**. Hakulinen pitää sitä perinteisenä *s* : *z*-astevaihtelun heikkoasteisena varianttina. Tämä koskee mm. *s*-loppuisia nomineja kuin *mies* : *miehet*, *varvas* : *varpahat* > *varpaat*, *kallis* : *kallihin* > *kalliin*, *us*-johdoksia kuin *rakkahus* > *rakkaus*, metateesitapauksia *paras* : *parahan* > *parhaan*, *varas* : *varahin* > *varhain*, *alahalla* > *alhaalla*, imperatiivimuotoja kuin *menköhön* > *menköön*, passiivimuotoja kuin *saatihin* > *saatiin*, aktiivin II partisiipin vokaalivartaloita kuin *juostanehen* > *juostaneen*. (Hakulinen 2000, 55.)

Usein *h* on kehittynyt varhaisesta ***š:stä**, esim. sanoissa *lehmä*, *vanha*, *ihminen*, *ahven* jne., momentaaniverbien *-ht*-tunnuksessa (*laulahtaa*) ja metateesia läpikäyneissä sanoissa kuin **pereh* > *perhe*. *h*-konsonantti toisinaan esiintyy ***kš-** tai ***šk-**yhtymän paikassa (*jäähtyä*, *mehiläinen*; *laho*, *liha*), harvoin myös ***tš-**yhtymän sijalla (*kehä*, *piha*, *puhki*). Sanan alussa ***š** on muuttunut *h*:ksi (***šiner(e)** > *hiiri*, vrt. saamen *snjiras*). (Hakulinen 2000, 55-56; Häkkinen 2002, 37-39.)

Alkuperäinen ***kt**-yhtymä on muuttunut *ht*-yhtymäksi (*kaksi* : *kahta*, *yksi* : *yhtä*, *tehty* : *teke-*), samalla kuin ***pt**-yhtymä sanassa *vyyhti*. Nuorissa lainasanoissa *kt*-yhtymä muuttuu analogisesti (*arkkitehti*, *inspehtori*). Itämurteissa on tapahtunut muutos *ts* > *ht* (*metsä* ~ *mehtä*), kirjakielessä tämä muutos esiintyy vain muutamassa sanassa. Pelkkä *s* on kehittynyt *h*:ksi myös hyvin harvoin (*kihla*). Lainasanoissa kuin *ahrain* tai *ohra hr*-yhtymä on ***str**-yhtymän vastine. (Hakulinen 2000, 56-57.)

Edellä mainitusta voi päätellä, että murteissa säilynyt jälkitavujen ***h*** on alkuperäisen ***z:n** tai ***š:n** vastine. Monessa muodossa *h* < ***z** on *s*:n heikkoasteinen variantti ns. suffiksaalissa astevaihtelussa (Hakulinen 2000, 65-66). Hakulinen (2000, 103-104) väittää, että alkuperäiset illatiivin päätteet olivat todennäköisesti ***-sen** ja ***-zen** > **-hen**, joista näkyy selvä yhteys inessiivin ja elatiivin kanssa. Häkkisen mukaan (2002, 80) *s* lienee vanha latiiivin päätte, joka vieläkin toimii alkuperäisen tarkoituksen mukaan eräissä partikkeleissa kuin *alas*, *ulos*, *ylös*. Tämä vanha *s* on itämerensuomalaisissa ja volgalaisissa kielissä muuttunut „jonkinlaiseksi sisäpaikallissijojen tunnukseksi“ (Hakulinen 2000, 103). *h* on illatiivin päätteestä tavallisesti kadonnut, mutta se esiintyy edelleen pääpainollisen tavun jälkeisessä asemassa (*maahan*) ja säännöllisesti joissakin

murteissa (*kirkkohon*). Jos sanan vartalossa on jo tapahtunut $*\check{s} > *z > h$ -muutos, sitten päätteessä on säilynyt varhainen vahva-asteinen variantti *s*: *taivas* : $*taivahasen > taivaaseen$ ¹. (Häkkinen 2002, 81.)

Myös ns. passiivin persoonapäätte $-Vn$ on kehittynyt varhaisemmasta $*-zen > -hen$ -päätteestä (Hakulinen 2000, 66, 103-104). Hakulisen mukaan (2000, 240) tämä päätte passiivin preesens- ja imperfektimuotojen lisäksi esiintyy myös aktiivin II partisiipin vokaalivartaloisissa muodoissa (*juostaneen*) ja 3. persoonan imperatiivimuodoissa ($*menközen > *menköhen > *menköhön > menköön$), joten niissä muodoissa säilynyt *h* on samaa alkuperää (vrt. Häkkinen 2002, 39). Passiivin preesensmuotoihin *h* ilmestyi vähän myöhemmin imperfektin vaikutuksen vuoksi. On syytä olettaa, että alkuperäisesti passiivin preesensmuodon päätte oli $-ksen$ ($*saadaksen$, vrt. viron impersonaali *saadakse*), jossa $-k-$ oli vanha preesensin tunnus ja $-sen$ oli $*-zen > hen$ -päätteen vahva-asteinen variantti (Hakulinen 2000, 241). Häkkinen (2002, 39-40) toteaa, että samanlainen kehitys on tapahtunut myös kolmannen persoonan posessiivisufiksissa ($*kalastasen > *kalastazen > *kalastahen > *kalastahan > kalastaan$) ja *hän*-pronominissa, joka on todennäköisesti myös kehittynyt $*sVn$ -muodosta.

Varhainen *s* : *z* -astevaihtelu vaikutti myös siihen, että $h < *z$ säilyy *s*-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa, sekä kirjakielessä (*mies* : *miehet*) että murteissa (*kallihin*). *e*-loppuisten nominien *h* ei toisaalta ole samaa alkuperää. Entisissä $-eh$ -loppuisissa nomineissa $h < *š$, ja myöhemmin niissä sanoissa tapahtui joko *h*:n kato (*aine*) tai metateesi (*pereh* > *perhe*). Niissä tapauksissa, joista *h* on kadonnut, se esiintyy taivutuksessa joissakin murteissa. Kato ei kuitenkaan ole lopullinen, koska *h* on sanan lopussa muuttunut jäännösloppukkeeksi, joka aiheuttaa loppukahdennusta (*herne^x*). (Hakulinen 2000, 119; Häkkinen 2002, 37-39.)

Jälkitavujen vokaalien välinen *h* on osittain säilynyt **länsimurteissa** ja **pohjoismurteissa**. Se ei kuitenkaan ole säilynyt ainoastaan perinteisessä *VhV*-asemassa. Murteissa on olemassa neljä *h*:n edustusta:

- (1) **VhV-edustus** (*saunahan*);
- (2) **sisäheittoinen** edustus eli ensimmäisen asteen metateesi (*saunha(a)n*);
- (3) **metateesinen** edustus eli toisen asteen metateesi (*sauhnaan*);

¹ vokaalin pidennys $-sen > -seen$ todennäköisesti *punaise-en*-tyyppin vaikutuksen mukaan (Häkkinen 2002, 81; Hakulinen 2000, 104)

(4) harvoin tapahtuva **assimilaatio** (*saunnaan*).

Eri tutkijat saattavat käyttää eriläisiä termejä. Muodoissa kuin *saunha(a)n* (2) on tapahtunut joko sisäheitto eli *VhV*-yhtymän ensimmäisen vokaalin kato (*saunØhan*; mahdollinen vokaalin pidennys olisi siinä tapauksessa sekundaarinen) tai vokaalin ja *h*:n metateesi (*saunahan* > *saunhaan*; pitkä vokaali olisi sitten primaari). Mutta murteissa esiintyy myös varsinainen metateesinen tyyppi (*sauhnaan*, *huohneen*), jossa *h* siirtyy soinnillisen konsonantin eteen (3). Siksi nämä tutkijat, jotka eivät kannata sisäheittohypoteesia, kutsuvat *saunha(a)n*-tyypistä edustusta (2) ensimmäisen asteen metateesiksi ja *sauhnaan*-varianttia (3) toisen asteen metateesiksi. Harvinaisissa tapauksissa *hC*-yhtymä assimiloituu *CC*-yhtymäksi (4). Tämän prosessin tulos saattaa näyttää samalta kuin yleis- tai erikoisgeminaation tulokset: *talloon* < *talhoon*. (Vaatoavaara 1999.)

Kuten Mantila (2010) toteaa, jälkitavujen vokaalien välinen *h* esiintyy aika säännöllisesti Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteissa ja Peräpohjolan murteissa: Tornion murteessa esiintyy metateesinen edustus (*sauhnaan*), Kemin murteessa sisäheittoinen edustus (*saunhan*), Kemijärven murteissa alkuperäinen edustus (*saunahan*). Oulun seudun murteessa *h*:ta ei ole. Lestijoen ja Kalajoen-Pyhäjoen murteessa taas esiintyy vokaalien välinen edustus (*saunahan*), vaikka Kalajoen-Pyhäjoen murteessa *h* joskus puuttuu ja joskus tavataan jopa assimilaatiota läpikäynyttä varianttia (*saunnaan*). Myös Etelä-Pohjanmaan murteissa *h* on säilynyt alkuperäisessä (*VhV*) asemassa, niiden pohjois-osissa joskus esiintyy sisäheittoinen edustus. *h* on osittain säilynyt myös Kaakkoishämäläismurteiden Iitin ryhmässä, samassa asemassa kuin karjalan kielessä (*kyläh* vrt. karjalan *küläh*) (Häkkinen 2002, 39).

Jälkitavujen vokaalien välinen *h* edustaa varhaista *h*:ta, joka on kehittynyt **š*:stä tai **z*:sta. Itämurteista *h* on kadonnut, mutta se edelleen esiintyy jonkin verran länsimurteissa ja osittain pohjoismurteissa neljässä eri asemassa. Kaakkoishämäläismurteissa voidaan tavata erikoistapausta, jossa *h* on säilynyt samassa asemassa kuin karjalan kielessä. Kirjakieleen on vakiintunut murteissa laajalle levinnyt *h*:n kato, joten kirjakielessä alkuperäinen *h* (< **š/z*) esiintyy vain tapauksissa kuin illatiivin *-hVn*-pääte tai metateesiset **eh* nominit (esim. **pereh* > *perhe*).

Lähteet

- Hakulinen, L. 2000. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki: Helsingin Yliopiston Suomen Kielen Laitos.
- Häkkinen, K. 2002. Suomen kielen historia 1. Turku: Turun yliopisto.
- Mantila, H. 2010. Murteet. Luentomateriaali. Oulun yliopisto. Suomen kielen oppiaine.
- Vaattovaara, J. 2002. Jälkitavujen *h:n* variaation kehityksestä Tornionlaaksossa.
http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2002_4_508.pdf [Luettu 6.2. 2013]
- Vaattovaara, J. 1999. Kaunhiista kauhniiseen, satheesta satteeseen. Jälkitavuissa säilyneen *h:n* variaatiosta Pellossa vuoden 1995 aineiston valossa.
<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/1005/kaunhiis.pdf?sequence=1> [Luettu 6.2. 2013]

Liite - Näytteet Suomen kielen nauhoitearkiston äänitteistä (litteroinnit)

Kaakkoishämäläismurteet

Iitin ryhmä

h säilyy samassa asemassa kuin karjalan kielessä

- *Sitte, mentih sinnej ja, istuttih.* ²
- *Ens se ol täs Verkkovuares mut siit tähä Verkkovuareh tul toinen noita ja, niillet tul riita, se men siit Sääsniämen kärkee.* ³

Etelä-Pohjanmaan murteet

alkuperäinen vokaalien välinen edustus (1)

- *sittet tuli kuohna jota, sitten ruvettihin kans, ostamahaj ja saama.*
- *hän pruukah mennä hevoosia hakemahan*
- *taas meni hetki matkaa ja (sit)tek ku pääsi hevosen selekähä ei sitte enää ollu hätää* ⁴

Keski- ja Pohjois-Pohjanmaanmurteet

Lestijoen murre

alkuperäinen vokaalien välinen edustus (1)

2 Taavi Lahtinen (TL), s. 1871. Haastattelu on tehty 1.3.1939. Haastattelijana Aino Valli (AV).

<http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3828>

3 Adolf Nyström (AN), s. 1872 Iitin kirkonkylässä. Haastattelu on tehty 17.6.1960 Iitin kirkonkylässä. Haastattelijana Aino Valli (AV).

<http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3830>

4 Juha Kuusisto (JK), s. 23.7.1891. Haastattelu on tehty 11.6.1965 Kurikan Meskaiskylässä, haastattelijana Jorma Rekunen (JR).

<http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3865>

- *sielä o ollu erinomaset elimmahollisuuet niille, alakuasukkahille nii, som Pietasaarehen sitte*
- *nykyjähän nimitetähän Kaarlelaks stä maaseurakuntaa josa on se suuri kivikirkko*
- *Ja son tämä Toholammillaki olevat asukkahat ne, harvat asukkahat ne on kuulunnu, siihem Pietasaaren seurakuntahan* ⁵

Peräpohjolan murteet

Tornion murre

metateesinen edustus (3)

- *kyllä ne niistä maahi(aisista ovas saarnaahneE.*
- *ko_t saanu jonku rautasen esihneen*
- *oli uniss_ämmä tullus sanohmä että piläsit hänel lehmäsä* ⁶

Kemin murre

sisäheittoinen edustus (2)

- *peltojakin tehthin nim poroilla*
- *m- mei- meltakhi sanothin semmosta se eij_ollus niir raskas ku aura.*
- *mut sit kaa- karhittemhaan niinj karhi oli*
- *no semmonen että silitethään näinj kö (...)* ⁷

Kemijärven murre

alkuperäinen vokaalien välinen edustus (1)

- *joo nehän, ku tulee, lumi niin tuota, nehän lähetähänj sittä, poroja hakema*
- *ijäm perusteela se ikä sillä laela sanottihi nii.* ⁸

5 Kertoja: seppä Leander Nisula (1888–1975). Haastattelija: Paavo Suihkonen 1966. Litterointi: Eeva Yli-Luukko <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=610>

6 Karuliina Norman (KN), s. 12.11.1873 Alatornion Arpelan kylässä. Haastattelu on tehty 2.7.1965 Alatornion Kourilehdon kylässä, haastattelijoina Matti Pääkkönen (MP) ja Jorma Rekunen (JR). <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3851>

7 Hilja Takkunen (HT), s. 30.3.1889. Haastattelu on tehty 16.7.1964 Kittilän kirkonkylässä, haastattelijana Eeva Honkala (EH). <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3864>

8 Jaakko Ketola (JK), s. 11.4.1882 Sallassa Kallungin kylässä. Haastattelu on tehty 26.7.1963 Sallassa Kallungin kylässä, haastattelijana Paavo Leinonen (PL). <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=3879>

